

Bijlokekaai, Bijloke hospitaalsite; heraanleg binnenterreinen

Gunter Stoops

OVERDRUK UIT:

Archeologisch onderzoek in Gent 2018, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr.8) Gent 2018, p. 53-62

gent:

Bijlokekaai, Bijloke Hospitaalsite; heraanleg binnenterreinen

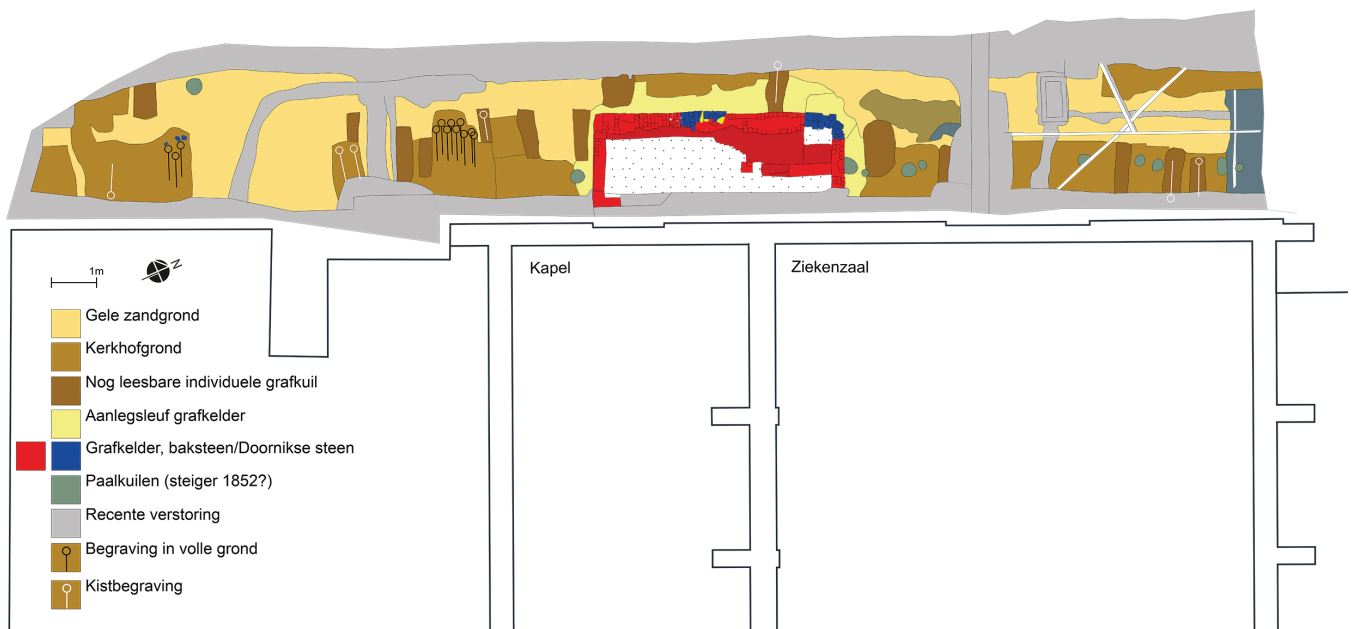
Gunter Stoops

Half augustus 2015 begon men met de heraanleg van de binnenarealen op de Bijlokesite (kad. afd. 6, sectie F, percelen 637s en 646c). Dit werd archeologisch opgevolgd¹ (opgravingsvergunning 2014/554). Jurgen De Waegemaeker, landschapsarchitect bij de Groendienst Stad Gent zorgde voor het ontwerp, firma Hertens Wegenwerken NV zorgde voor de uitvoering. Het uiteindelijke concept wordt gedragen door alle op de site gevestigde actoren en heeft de bedoeling de groene binnenruimte te structureren en te herwaarderen maar toch een polyvalent gebruik ervan mogelijk te maken. Hiervoor werden er in het grasveld voor de ziekenzaal, 'het evenementenplein', berijdbare stroken voorzien die met grasdallen versterkt zijn. Dit ook om bij calamiteiten de brandweer toe te laten de gebouwen op een comfortabele manier te benaderen. Deze zones kunnen ook worden gebruikt door vrachtwagens voor de aanvoer van materiaal bij de opbouw van constructies bij evenementen. Voor deze versterking was het nodig dat er ca. 50 cm afgegraven werd, waarna een geotextiel gelegd werd en men de grasdallen op een verdichte onderlaag plaatste, het geheel met teelaarde aanvulde en met gras inzaaide. Er bestond een kleine kans dat oude structuren of hoog gelegen begravingen aangesneden werden en gedocumenteerd moesten worden. Enkele fragmenten los botmateriaal bevestigden de locatie van het kerkhof (zie verder), maar de bijzettingen zelf zaten dieper. Er werden enkel recente afvoeren en leidingen waargenomen.

De zone voor de inkom van de huidige concertzaal, dit is de middeleeuwse ziekenzaal en kapel², werd ook van een nieuwe bovenafwerking voorzien en dit met ingewerkte monumentverlichting in de vorm van opwaartse stralers. Door het feit dat de dorpels van ziekenzaal en kapel relatief laag lagen ten opzichte van het terrein errond, moest men hier voor de opbouw van het nieuwe pad tot 90 cm diep afgraven (tot ca. 7,00 m T.A.W.). Omdat men op die diepte meer dan recente verstoringen kon verwachten werd de zone vlakdekkend opgegraven.

Archeologische resultaten

Over een strook van ca. 6 m breed werd vanaf de noordelijke bijbouw (foyer) tot net voorbij de zuidelijke nieuwe inkom van de concertzaal gegraven, ca. 42 m lang. Dit is tot voor de gekromde muur die bij het geheel van het Anatomisch Instituut hoort, een ontwerp van architect Adolphe Pauli (1820-1895)³. Het startniveau helde van noord (7,70 m T.A.W.) lichtjes naar zuid (7,90 m T.A.W.). Een bundel leidingen liep op ca. 5 m evenwijdig met de gevel en ook vlak tegen de gevel zorgde een recente afvoerbuis voor een verstoring. Bovendien werd de tussenliggende 4,5 m op enkele plaatsen door dwarse leidingen verstoord (afb. 1 & 2).

afb. 1: Grondplan van de opgraving (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

afb. 2: De opgegraven zone voor de kapel met de grafkelder, de donkere kerkhofzone en de verstoringen (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

afb. 3: Aflijning van twee kuilen van begravingen en vier eerder ronde kuilen waarin waarschijnlijk de steigerpalen voor de 19de-eeuwse restauratie stonden. Op de voorgrond de afvoerbuis die voor een verstoring langsheen de hele gevel zorgde (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

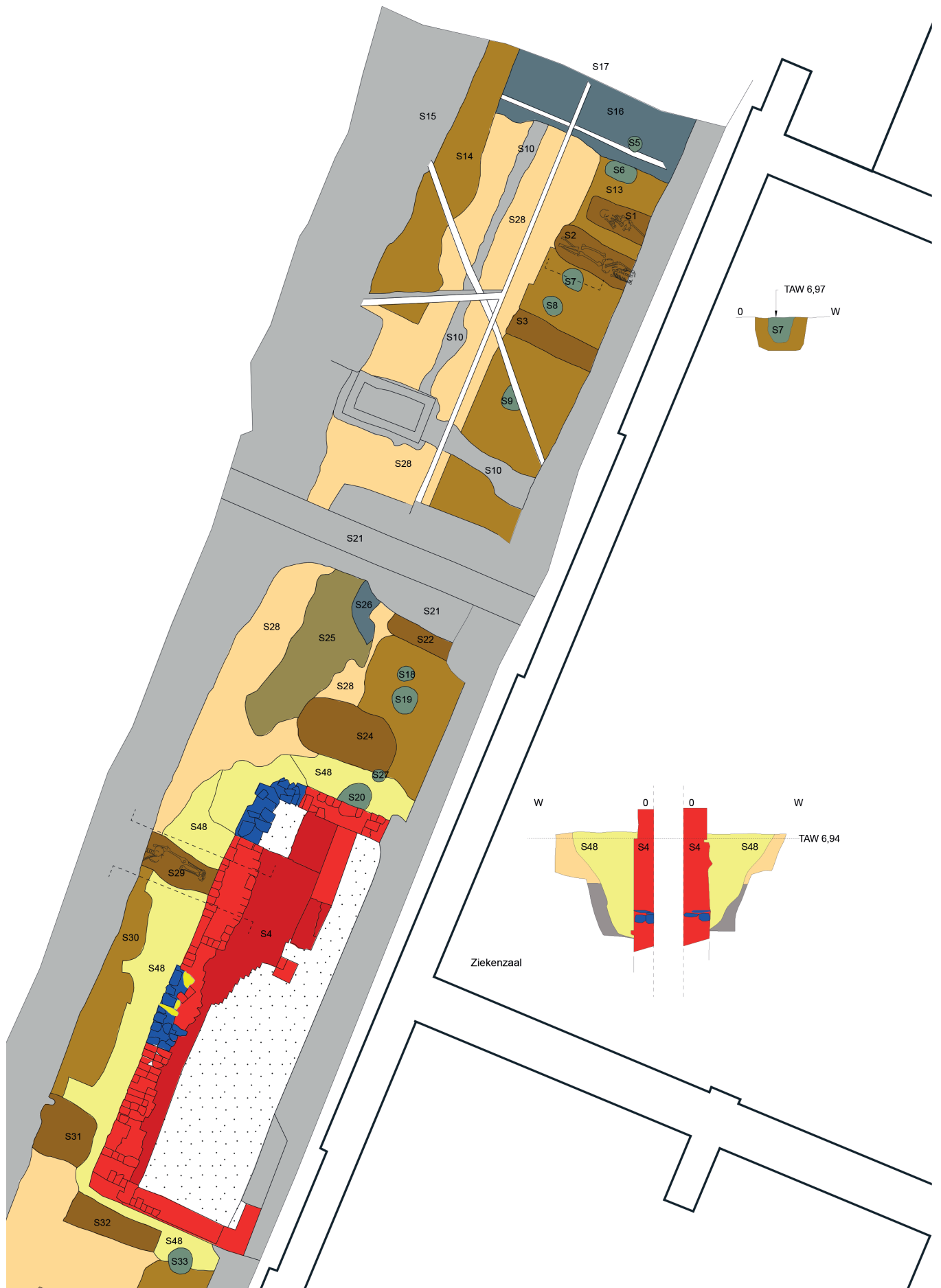
afb. 4: Doorsnede van een paalgat, waarschijnlijk voor de opbouw van een 19de-eeuwse steiger (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

De archeologisch interessante sporen bestonden uit een baksteenconstructie, waarschijnlijk een grote grafkelder, en bijzettingen verspreid over heel de vrijgelegde zone. Een negental kleinere ronde tot ovale verstoringen, waarvan de vulling bestond uit schilfers Doornikse kalksteen en fragmenten van leien bevonden zich op ongeveer 1,5 m langsheen de gevel en waren chronologisch jonger dan de bijzettingen (afb. 3, 4 & 5). Vermoedelijk zijn dit de paalgaten van een houten stelling die in de 19de eeuw geplaatst werd om aan de ziekenhuis- en kapelgevel te werken. Waarschijnlijk

lag de grond vol met werkaafval toen de stellingpalen uitgetrokken werden (S5, S6, S7, S8, S9, S18, S19, S20, S27, S33 en S47). In 1852 werd bij een eerste restauratie deze westgevel aangepakt; de blinde galerij en beide ingangen werden volledig vernieuwd. De geërodeerde architecturale stukken Doornikse steen werden vervangen door nieuwe kopieën, gemaakt door beeldhouwer Hombrecht. De blindnissen zelf werden voorzien van platen blauwe hardsteen. Dit alles gebeurde onder leiding van Auguste Van Lokeren (1799-1872)⁴.

afb. 5: Overzichtsplan van alle sporen en doorsnede van een paalgat uit de 19de eeuw en de aanlegsleuf voor de grafkelder (Stad Gent, de Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

afb. 6: De grafkelder voor de kapelingang. Voor het bijwerken of dichtn van de ingang op de hoek vooraan werden vervangen gevelornamenten gebruikt (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

afb. 7: De noordkant van de grafkelder met in de noordwesthoek de bijgewerkte ingang (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

afb. 8: Aanlegsluif voor de grafkelder (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

afb. 9: Het vrijleggen van begravingen voor de ziekenzaal en kapel (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

De bakstenen constructie S4 bevond zich tegen de ziekenzaalgevel en deels ook voor de kapel en was opgebouwd uit bakstenen (23,5/24,5 cm x 11,5 cm x 5 cm) met hier en daar en vooral in de noordwesthoek herbruikte Doornikse kalksteen (afb. 6). Dit baksteenformaat is ook terug te vinden in de uitbreidingen van de abdijgebouwen die in de tweede helft van de 17de eeuw gerealiseerd werden. De tweede ziekenzaal, het Craeckhuys⁵, uit het eerste kwart van de 16de eeuw is nog opgetrokken in een groter formaat (25/25,5 x 11,5 x 5/5,5 cm). De volledige lengte van de constructie bedroeg 8,5 m en de breedte ca. 3,4 m. Binnenwerks gaf dat een ruimte van 3,0 m bij 7,76 m. Het geheel was in de lengte overwelfd met een tongewelf, behalve de ingangspartij in het noorden. De hele oostzijde van het gewelf was doorbroken door recentere ingrepen en de ruimte was met puin opgevuld. Aan de noordzijde steunde een half tongewelf (de westkant) op een boog die vanaf de noordmuur naar een vierkante steunzuil in de kelder liep (afb. 7). De laatste 0,95 m in de noordwesthoek had een tongewelf

haaks hierop dat in de hoek nog een opening van 0,95 m bij 0,60 m liet. Waarschijnlijk was deze opening met een platte steen afgedekt. Door het herhaaldelijk openen en weer sluiten moest dit deel regelmatig bijgewerkt worden. De laatste keer dat de ingang bijgewerkt werd moet tijdens of aansluitend op de restauratie van de gevel in 1852 geweest zijn, daar er in het metselwerk architecturale elementen gebruikt zijn afkomstig van de blinde galerij. De grafkelderwanden waren tot op een hoogte van ca. 7,38 m T.A.W. bewaard en dit zal ook ongeveer de bovenkant geweest zijn. Het gewelf zette iets lager op de muur aan en kende zijn hoogste punt op 7,49 m T.A.W. Binnenin werd heel plaatselijk aan de zuidwand naar de aanlegdiepte gepeild, maar dit diende wegens water- en stabiliteitsproblemen gestopt te worden op 5,70 m T.A.W. Er werd geen bodem bereikt en er werden tot dusver geen sporen van bijzettingen aangetroffen. Wel kon aan de buitenzijde van de grafkelder de aanlegkuil geduid worden, weliswaar regelmatig door latere begravingen doorsneden. Toch tekende zich rond de constructie

een zone af met een lichtere geelwitte zandkleur. Dit lichter gekleurde zand werd bij de aanleg van de grafkelder opgespit, en kwam bij het weer opvullen, verspreid in de aanleg sleuf terecht.

Een coupe op S48 tegen S4 ter hoogte van S29 liet zien dat vanaf ca. 6,28 m T.A.W. en dieper het zand veel homogener was en vanaf ca. 6,24 m T.A.W. ook gereduceerd grijswit van kleur. Op deze doorsnede was de aanlegkuil voor S4 duidelijk te volgen. Er kon tot 5,15 m T.A.W. gegraven worden. Op deze diepte raakte de aanleg sleuf de baksteenmuur (afb. 8 & 5).

Alle andere sporen betreffen bijzettingen. Duidelijk kon een zone van 2,5 m tot 3 m tegen de gevel afgelijnd worden waarin herhaaldelijk begraven was. Vanaf 4 à 4,5 m begon een gelijkaardige zone die echter door de leidingenbundel verstoord was. Deze zones tekenden zich af tegen het eerder gelige zand (en enkele ophogingslenzen) die als een vrij gave niet-verstoorde zone geïnterpreteerd kunnen worden. Mogelijk heeft hier een pad gelegen dat naar de toegangen leidde en is dat de reden waarom hier bijna niet begraven werd. Binnen de zones met bijzettingen konden enkel de laatste kuilen individueel aangekrast worden. Het botmateriaal was bijzonder broos en kon nooit volledig gerecupereerd worden. Ook de zware botten fragmenteerden bij het vrijleggen. Zoals reeds eerder vermeld werden dan ook enkel de skeletten gedocumenteerd die voor de nieuwe aanleg van het circulatiepad naar de concertzaal moesten wijken (afb. 9).

Algemeen kan gesteld worden dat de meeste bijzettingen zich waarschijnlijk nog dieper in het kerkhofpakket bevinden. Enkel de hoger gelegen bijzettingen werden gedocumenteerd. Bij de start van de werken lag het loopniveau in de vorm van een opgevoerde grindlaag op 7,70 m T.A.W. in het noorden (toegangsdorpel tot ziekenzaal op 7,63 m T.A.W.) en liep licht op tot 7,90 m T.A.W. in het zuiden (toegangsdorpel kapel op 7,77 m T.A.W.) van de op te graven zone. Bij het machinaal afgraven naar het archeologische niveau werden tussen de nutsleidingen enkele onverwacht hoge bijzettingen geraakt en verder niet gedocumenteerd. De hoogst waargenomen bijzetting bevond zich aan het zuidende van het vlak, voor de Pauli-vleugel, op 7,23 m T.A.W. Dit is slechts iets meer dan een halve meter onder de dorpelhoogte van de kapel. Deze bovenzone was verder sterk verstoord door nutsleidingen en de eind 20ste-eeuwse werkzaamheden bij de reconversie van ziekenzaal naar concertzaal. Daar sommige bijzettingen zich net onder de recentere verstoringen bevonden, werden ze dikwijls bij het afgraven geraakt. Bij geen enkele van de gedocumenteerde begravingen werden houten kistresten of een kleurlijn die hiervan een aanwijzing zou kunnen zijn aangetroffen. Wel doen de lichaamshouding en de aanwezigheid van verroeste 'spijkers', in sommige gevallen een kist vermoeden.

In het vlak ten noorden van de baksteenconstructie konden vijf kuilen aangekrast worden die vermoedelijk de meest recente bijzettingen verraden (S1, S2, S3, S22 en S24). Telkens werd er nagekeken of de eerste 10 tot 20 cm onder het vlak op ca. 7,00 m T.A.W. al skeletresten bevatten. Indien dit het geval was, werd het hele individu vrijgelegd en gedocumenteerd. Enkel S1 en S2 bevatten een bijzetting op dit niveau; respectievelijk op 6,98 m T.A.W. en op 6,83 m T.A.W. (afb. 3). S1 was een bijzetting waarvan de onderbenen door een recente regenwaterafvoer langsheen de westgevel verstoord waren. Het individu lag op de rug, het hoofd in het westen en met de armen gekruist op het bekken. De rechteronderarm moet bij het machinaal aanleggen van het vlak zijn zoekgeraakt. Enkele spijkers deden vermoeden dat het hier om een kistbegraving ging. S2 lag met de voeten in het westen. Het hoofd was door de aanleg van de regenafvoer verdwenen. De armen waren gekruist op het bekken, links op rechts en de benen gestrekt. Ook hier verraden houding (het verschoven rechteronderbeen) en enkele verroeste spijkers een kistbegraving.

Spoor S29 op 6,98 m T.A.W. bevatte ook een oost-west georiënteerde kistbegraving waarvan alles boven het bekken door een leidingenbundel verstoord was. Ook hier lagen de armen waarschijnlijk gekruist op het bekken en waren de benen gestrekt. De tenen waren teruggevallen op de voet. Deze bijzetting ging door de vulling van de aanleg sleuf voor de grafkelder S4, en was dus jonger.

Ook de zone ten zuiden van de bakstenen kelderconstructie, langsheen de kapelgevel en in dezelfde lijn verder naar het zuiden, ter hoogte van de vleugel van het Anatomisch Instituut van architect Adolphe Pauli, werd intensief als kerkhof gebruikt (afb. 9). Een onderbreking van ca. 4,5 m duidde mogelijk een pad aan, evenwijdig met de zuidkant van de kapel. In de zone rond de zuidwesthoek van de kapel werden in elke kuil meerdere individuen teruggevonden. Skelet S35, een begraving in volle grond, lag lichtjes gedraaid op de rechterzij. Onder dit skelet werden bij het weghalen skeletresten van een dieperliggend individu opgemerkt, maar dit werd terug afgedekt en niet opgegraven. De onderbenen van S35 waren doorsneden door de bijzettingen S41 en S56. Deze beide skeletten, eveneens met de voeten naar het oosten, lagen vermoedelijk in één of twee kisten. Ze werden in ieder geval gelijktijdig begraven, en S41 lag net boven S56. De rechterzijden van de bovenlichamen werden oversneden door een bijzetting S57, die ook de kuil S40 deels verstoorde waar in volle grond minstens acht individuen lagen, allen op de rug of op de zij met de voeten naar het oosten (afb. 10 & 11). De zeven bovenste werden gedocumenteerd, S60 tot S66, waarvan twee niet werden gerecupereerd wegens het te broze botmateriaal. Nog minstens één individu lag dieper. Het geheel werd terug met zand afgedekt. De skeletten lagen allen met de armen gestrekt op

of naast het lichaam. Ook de benen lagen gestrekt, maar hier en daar wel met een lichte knik in de knieën. Skelet S64 lag op de linkerzij. Dit skelet vertoonde op de linker knie en het onderbeen sporen van ziekte.

De afgelijnde kuil S44 bevatte minstens vier kistbegravingen, telkens twee op elkaar, naast elkaar geplaatst. De bovenste werden gedocumenteerd. Beide lichamen lagen op de rug met de voeten naar het oosten, de benen gestrekt en de armen gekruist op het bekken (S59) of de linkerarm op het bekken en de rechterarm naast het lichaam (S58). De onderbenen van deze bijzettingen waren door de aanleg van de recente waterafvoer verstoord (S43).

Opschuivend naar het zuiden, voorbij de strook zonder bijzettingen, werd opnieuw een grote zone afgelijnd waarbinnen de hoogste bijzettingen gedocumenteerd en opgeruimd werden. In deze zone werd ook het hoogste aangetroffen skelet (7,23 m T.A.W.), vermoedelijk een kind, door de graafmachine geraakt. Dit skelet was hierdoor zo verstoord dat het niet verder onderzocht werd. Een groep van drie skeletten in volle grond lagen samen in een kuil, op de rug, de voeten naar het oosten, de ledematen ongeveer gestrekt.

Het ging om twee volwassenen onderaan (S53 op 7,04 m T.A.W., S55 op 6,98 m T.A.W.) en in het midden erop een kleiner skelet (S54 op 7,01 m T.A.W.). Delen van de heup en onderbenen werden bij het vinden door de graafmachine verstoord. Bijzonder aan deze bijzetting waren de drie stukken Doornikse kalksteen die aan het hoofdeinde gelegd waren (afb. 12). Ten slotte werd nog een kistbegraving, S52 op 7,10 m T.A.W., gedocumenteerd die met de voeten naar het westen lag en de armen naast het lichaam.

Van de negentien bijzettingen die gedocumenteerd werden, waren er onrechtstreekse aanwijzingen voor acht kistbegravingen. De elf andere lagen in verscheidene groepjes samen in kuilen. Op twee kistbegravingen na lagen alle individuen met de voeten naar het oosten. Mogelijk was de kist zo eenvoudig dat er uitwendig geen verschil tussen hoofd- en voeteinde was, en gebeurde dit per ongeluk. Ondanks dat er in kuil S40 minstens acht personen in de volle grond gelegd werden, kan men toch van enige zorg spreken; de positie op de rug en de oriëntatie werden gerespecteerd. Bij de drie doden in kuil S49 werden zelfs fragmenten Doornikse kalksteen aan het hoofdeinde gelegd.

afb. 10: Massagraf voor de kapel (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

afb. 12: Bijzetting van drie individuen met een steen aan het hoofd (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

afb. 11: Massagraf voor de kapel (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

Historische context

Kort voor 1204 stichtte de familie uten Hove naast de Sint-Michielskerk een godshuis. In 1228 verhuisde het godshuis naar de Bijloke. De grote ziekenzaal, nu concertzaal, dateert uit het midden van de 13de eeuw (kapdatum dakhout: 1251-1255), en de kapel werd er kort nadien tegenaan gebouwd (kapdatum dakhout: 1264-1265). Zieken, armen en behoeftigen werden er door cisterciënzerinnen verzorgd, tot ze genazen of tot ze stierven. Vele sukkelaars zullen hier hun laatste uren doorgebracht hebben. Het is dan ook niet onlogisch dat bij het Mariahospitaal een kerkhof hoorde. Deze begraafplaats strekte zich uit op het open terrein voor het hospitaal, langs de toegangsweg. Op de 16de- en 17de-eeuwse cartografie is deze ruimte als grasveld ingevuld (afb. 13). In de 18de eeuw (P.J. Benthuyts, 1723) staan er wat bomen op het westelijke deel (afb. 14). Hierop is in het grasveld voor de ziekenzaal een calvarie te zien die ook op het plan van E. Van Beneden uit 1779 staat en op dat van Maximiliaan Reynax uit 1696. Een andere aanwijzing voor het gebruik van deze zone als kerkhof is de vermelding 'KERCHOF' met erboven een doodshoofd in licht reliëf op de plint in Doornikse steen aan de noordwesthoek van de 17de-eeuwse uitbreidingen van de abdij (afb. 15). We mogen ervan uitgaan dat hier vanaf het midden van de 13de tot het einde van de 18de eeuw doden begraven werden. Waarschijnlijk was dit een gewoon grasveld waar de overledenen zonder zerk of enig ander gedenkteken werden begraven. Voor de kapel werd in de late middeleeuwen wel

een grafkelder gebouwd. De zone naast deze kelder werd intensief gebruikt. De lineaire weinig verstoorde zones, evenwijdig met de westgevel en haaks erop net voorbij de kapel, geven een logische inplanting van de circulatiepaden aan (ook aangegeven bij P.J. Benthuyts). De hier gedocumenteerde begravingen kaderen in een christelijke traditie. Dit blijkt uit de oost-west oriëntatie van de lichamen en de afwezigheid van bijgiften.

Identificatie en conclusie

De anonimiteit, omwille van het feit dat alle achtergrondgegevens van de gedocumenteerde skeletten ontbreken, (naar alle waarschijnlijkheid betreft het eerder sukkelaars), samen met het gegeven dat er over een periode van zes eeuwen begraven werd en er, behalve via radiokoolstofdateringen, geen nauwkeurigere datering mogelijk is, maakt dat er enkel algemene conclusies getrokken kunnen worden. Ook de broze en gefragmenteerde staat van het botmateriaal laat geen grondig onderzoek van eventuele ziektebeelden toe.

Voor de ziekenzaal lag het kerkhof en er werd tot tegen de gevel van de ziekenzaal en de kapel begraven. Archeologisch onderzoek door de stedelijke dienst uitgevoerd in 1990 in het kader van de reconversie van het gebouw tot concertzaal toonde aan dat er ook in de kapel begraven werd⁶.

afb. 13: Kaart van de abdij en het hospitaal van de Bijloke en van de bijhorende gronden, Maximiliaan Reynax, panoramisch gezicht van 27 januari 1696 (Stad Gent, De Zwarte Doos, Archief Gent, IC_K_0104)

afb. 14: Plattegrond van de Bijloke, Philippus Jacobus Benthuis 12 juni 1723 (Stad Gent, De Zwarte Doos, Archief Gent, IC_K_0109)

De grafkelder voor de kapel kan, afgaande op het baksteenformaat, gedateerd worden op het einde van de 16de en het begin van de 17de. De oude abdijkerk⁷ werd in de tweede helft van de 16de eeuw vernield tijdens de beeldenstormen, waarna het noordelijke deel van de oostvleugel van de abdij werd omgebouwd tot nieuwe abdijkerk. In die periode deed de hospitaalkapel tijdelijk dienst als bidplaats voor de cisterciënzerinnen. Dit ging gepaard met enkele wijzigingen aan het gebouw waarbij hetzelfde baksteenformaat gebruikt werd. Mogelijk zijn zij ook de opdrachtgevers voor deze grafkelder en werd die tijdens het gebruik van de hospitaalkapel als bidplaats, voor het bijzetten van overleden cisterciënzerinnen gebruikt. De doden uit de abdij werden zeker gedurende een periode ook binnen het abdijsaal begraven, namelijk in de noordoosthoek van de huidige boomgaard, tegen de muur die de scheiding vormde tussen burgerlijk hospitaal en abdij⁸.

Naast de grafkelder kwamen zowel bijzettingen in een kist als in volle grond voor. Naast enkele individuele kuilen kon vastgesteld worden dat bij de meeste begravingen meerdere kisten of individuen zonder kist samen in een kuil waren gelegd. Dit heeft waarschijnlijk met het hoge sterftecijfer te maken, of met sterftepieken tijdens een epidemie. Toch werd er telkens een minimale zorg aan doden besteed en werden enkele basisgebruiken niet over het hoofd gezien.

afb. 15: De tekst 'KERCHOF' en erboven een doodskop op de hoek van het 17de-eeuwse abdijgebouw, weliswaar deels geschonden en verborgen door recente ingrepen (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

Zo lagen alle individuen op de rug (of lichtjes op de zij) en met de voeten naar het oosten, op twee kistbegravingen na, waarbij waarschijnlijk toeval kan ingeroepen worden. Bij de kistbegravingen waren de armen meestal op het bekken gekruist gelegd. Ten slotte wijzen de drie aan het hoofdeinde bijgelegde stenen er op dat er bij het begraven aandacht aan de dode besteed werd.

Noten

- 1 Het terreinwerk werd verricht door Glenn Westelinck, Alex Zenner, Amor Mahfoudhi, Hannah Van Hoecke, Goedele Stappers en Gunter Stoops. De plannen werden verder verwerkt door Goedele Stappers.
- 2 LALEMAN, M.C., *Ontdek de Bijloke Gent, geschiedenis, architectuur, cultuur*, Gent, 2014; HOFFSUMMER, P., *La charpente de la salle des malades de l'hôpital de la Byloque à Gand*, in: *Actes 11e Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique*, Liège, 1992, dl. 1, p. 94-95; LALEMAN, M.C. & RAVESCHOT, P., *De ziekenzaal van de Bijloke. Renovatie en onderzoek in Gent*, in: *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, Gent, 1992, jg. 49 nr. 3, p. 76-80; LALEMAN, M.C. & RAVESCHOT, P., *L' hôpital de la Bijloke à Gent: premier bilan de la recherche archéologique*, in: *Actes 11e Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique*, Liège, 1992, dl. 2, p. 129-135. Zie ook: LALEMAN, M.C. & STOOPS, G., *Archeologisch onderzoek in de Gentse Bijloke*, in: *VOBOV-Info*, Dendermonde, 2005, nr. 62, p. 38-45.
- 3 EVERAERT, G., LALEMAN, M.C., LIEVOIS, D. & STOOPS, G., *Het Anatomisch Instituut in het Bijlokehospitaal te Gent*, in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, Gent, 1997, jg. 21 nr. 2, p. 4-21.
- 4 WALTERS, J., *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, Gent, 1930, vol. 2, p. 101.
- 5 EVERAERT, G., LALEMAN, M.C. & LIEVOIS, D., *De tweede ziekenzaal van de Bijloke*, in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, Gent, 1994, jg. 17 nr. 4, p. 5-23.
- 6 Opgravingsverslagen Bijlokekaai, Ziekenzaal 1990; Marie Christine Laleman en Patrick Raveschot, dynamisch archief Stadsarcheologie Gent. Naast vergraven botmateriaal konden twee kistbegraafingen en twee bakstenen grafkelders (met meerdere individuen) gedocumenteerd worden. De bakstenen grafkelder centraal in de kapel, bestond uit meerdere compartimenten en verbouwingen uit verschillende perioden. Er werden vier fasen met elk hun baksteenformaat vastgesteld, waarvan het oudste: 30/31 x 14/14,5 x 7 cm. In de ziekenzaal zelf werden archeologisch geen bijzettingen vastgesteld.
- 7 STOOPS, G., *Gent. Bijloke: abdijkerk I*, (*Erfgoedmemo*, nr. 29), Gent, 2007.
- 8 LALEMAN, M.C., STOOPS, G. & SWIMBERGHE, P., *Bijlokekaai, Hospitaalsite*, in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, Gent, 1995, jg. 19 nr. 3, p. 40-42.